

УДК 21.15.47

М. В. Несправа
кандидат філософських наук,
доцент кафедри соціальних дисциплін
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

ПЕРСПЕКТИВИ ІДЕЇ ХАЛІФАТУ В МУСУЛЬМАНСЬКОМУ СВІТІ: РЕЛІГІСЗНАВЧИЙ АСПЕКТ

Мусульманський світ переживає значні трансформації в наш час. Це й феномен релігійного відродження, і кровопролитні війни, і виникнення так званої Ісламської держави. Ці зміни справляють вплив на увесь світ, у тому числі на Європу, де можна спостерігати величезну хвилю мігрантів з мусульманських країн і численні акти джихадистського тероризму. Одним із факторів, що спрямовує зміни в мусульманському світі, є ідея халіфату, яка уособлює для багатьох мусульман аналог ідеї Землі обітваної. Дослідження покликано осмислити найближчі перспективи втілення в життя цієї ідеї в мусульманському світі.

Серед авторів, які займаються вищезазначеною проблематикою, потрібно назвати передусім таких дослідників, як Т. Арнольд, П. Веб, Д. Добров, Г. Кеннеді, М. Марсілі, О. Мартиненко, В. Мейделунг, В. Раян, Л. Сюкійнен надає детальний аналіз сучасної ісламської правової думки щодо ідеї халіфату [4]. А. Федорченко здійснює огляд основних позицій щодо процесів, які відбуваються всередині новоявленого халіфату «Ісламська держава» [5]. А. Шарапо досліджує історичні ознаки такої форми правління, як «халіфат», у контексті сучасних подій на Близькому Сході [6]. Т. Арнольд надає основні сутнісні характеристики халіфату як форми правління [7]. А. Хашим вивчає військові питання, що пов'язані з існуванням халіфату [8]. Г. Готінг присвятив дослідження Омеядському халіфату [9]. Г. Кеннеді вивчає політичну історію Аббасидського халіфату [10]. В. Мейделунг аналізує Праведний халіфат перших послідовників Мухаммада [11]. М. Марсілі досліджує поточні процеси в так званому халіфаті «Ісламська держава» [12]. В. Раян цікавиться питанням ролі насилля щодо жінок в Ісламській державі [13]. П. Веб осмислює питання ідентичності у Праведному халіфаті [14].

Як можна переконатися, дослідження вищеперахованих авторів спрямовані або на минуле, або на сучасне ідеї халіфату. Питання майбутнього ідеї халіфату поки що майже не висвітлено в наявній науковій літературі. Метою дослідження є виявлення перспектив наявної в мусульманському світі ідеї халіфату. Методологічною основою дослідження стали такі методи, як аналіз і феноменологія.

Виклад основного матеріалу дослідження розпочнемо з визначення того, чим саме є халіфат з погляду мусульманської філософсько-правової думки. Такий офіційний державний інститут Єгипту, як Відомство фетв, у 2011 році опублікувало спеціальну фетву № 3759 під назвою «Халіфат та ісламські держави». У цьому документі записано, що халіфат є владою, яка певною мірою заміщує Аллаха в реалізації інтересів релігії та світського життя. Документ убачає призначення халіфату в тому, щоб спрямовувати громадян у всіх проявах їхньої діяльності на шлях, що вказаний шариатом. Отже, «халіфат є таким інститутом, на який Аллах покладає функції збереження релігії та управління земними справами відповідно до його заповідей» [4, с. 9].

Як форма правління халіфат має такі три особливості, які позначають його специфіку. По-перше, у халіфаті влада передається не за королівським принципом як спадок від отця синові. Халіф має призначатися, зважаючи на думку умми. По-друге, халіфат не є імперією, адже халіф

не робить ті чи інші захоплені національні регіони колоніями, а надає їм рівні права з центром. По-третє, халіфат не є республікою, адже влада в ньому належить не народу, а Аллаху [6, с. 68].

Важливо наголосити, що в ісламі немає чіткого розмежування між релігією та державою. Сам пророк Мухаммад був і релігійним, і політичним лідером. Перша громада мусульман була не тільки об'єднанням віруючих, а й політичним утворенням [4, с. 16]. Історично першим халіфатом була арабо-мусульманська держава, створена пророком Мухаммадом, яка після його смерті очолювалась халіфами, тобто заступниками.

Серед халіфатів, які існували в історії мусульманського світу, передусім виділяють Праведний халіфат, а також Омейядський халіфат, Аббасидський халіфат та Османський халіфат. Це лише найбільш відомі халіфати, були й інші.

Згідно з настановами мусульманської релігії, будь-яка влада має керуватися вимогами шариату й бути його практичним утіленням у життя, оскільки шариат створений Аллахом і люди мають йому коритися. Отже, виходить, що будь-яка влада, що здійснюється не за шариатом, суперечить Корану та є владою не від Аллаха. Звісно, в сучасному ісламі є чимало поміркованих течій, які тлумачать цей момент мусульманського вчення не буквально, виправдовуючи можливість застосування і світських законів, однак такий популярний у сунітському ісламі XXI століття рух, як салафізм, наголошує на чіткому та суворому дотриманні традиційного ісламського розуміння влади.

Салафіти переконані, що «якщо хто-небудь серйозно вважає, що приписи Аллаха необов'язкові до втілення або частина з них не підходить для нашого часу й можна нею знехтувати на свій розсуд, то він впадає в зневіру й виходить з істинної релігії» [4, с. 14]. Зауважимо, що стосовно відступників салафіти мають найсуворішу позицію. Вони переконані, що мусульмани зобов'язані втілювати шариат у всіх проявах свого життя, не маючи змоги протиставляти йому якісь інші закони. Зокрема, така форма правління, як демократія, на думку прихильників салафізму, є гріхом проти ідеї єдинобожжя: як їм видається, джерелом влади необхідно визнавати Аллаха й тільки його, а ідея, що закони може виробляти народ, є створенням якогось нового божества та спробою посягнути на владу Аллаха.

Необхідно наголосити, що ідея халіфату пов'язана з уявленням про його владу над усіма мусульманами. Якщо халіф є справжнім, то він, як і колишні наступники пророка Мухаммада, буде мати владу над усіма мусульманами світу.

Зазначимо, що ідея халіфату не видається представникам мусульманського світу чимось занадто архаїчним. Останній халіфат (Османська імперія) був ліквідований за історичними мірками зовсім недавно – менш ніж сто років тому – в 1924 році, і спогади про існування халіфату ще живі в історичній пам'яті мусульманських народів.

Ідея об'єднати мусульман всього світу в рамках одного халіфату наявна в рамках мусульманської філософської та суспільної думки протягом усього періоду існування ісламу. Серед провідників цієї ідеї можна назвати багатьох авторів, зупинимось на вченні тільки деяких із них.

Так, в останній третині XIX століття Мухаммад ібн Сафдар Джемаль ад-Дін аль-Афгані критикував колоніальну політику Західного світу, називаючи її продовженням хрестових походів. На переконання аль-Афгані,

єдиним ефективним засобом, що може протидіяти колоніалістським намаганням Заходу, є політичне об'єднання всіх мусульманських держав під прапором ісламу в єдиній ісламській державі. Він уважав це цілком можливим за умови появи «праведного правителя», який зможе повести за собою мусульманські народи. Ще один ісламський автор – сірієць за походженням Абд ар-Рахман аль-Кавакібі – в кінці XIX століття виступав прихильником відтворення Арабського ісламського халіфату з центром на Аравійському півострові. Він тлумачив халіфат як загальноісламську державу з високим ступенем централізації політичної влади. У першій третині XX століття Саїд Мухаммад Рашид Ріда пропонував створити в Мецці ісламський центр під егідою турецького султана з метою об'єднання всіх мусульман світу й поширення єдиної для всіх мусульман системи права, етики та арабської мови [3].

У середині XX століття єгиптянин Саїд Кутб проголошував необхідність мусульманам об'єднатися в одну ісламську державу, яка зможе домінувати в рамках усїєї Землі. На рубежі XX–XXI століть Усама бен Ладен та інші ідеологи Аль-Каїди обіцяли створення в майбутньому могутньої ісламської держави – халіфату, що об'єднає мусульман усього світу. Нарешті, у 2014 році терористичною організацією ІДІЛ був проголошений халіфат під назвою «Ісламська держава». Перший халіф цього протодержавного утворення на ім'я Ібрагім проводить експансіоністську політику з розширення кордонів своїх володінь, спонсорує терористичну діяльність у країнах Європи та Близького Сходу, а також успішно рекрутує бійців для своєї армії з усього світу завдяки потужній пропагандистській машині.

Утім зауважимо, що в наукових колах ідею халіфату протягом тривалого часу вважали нездійсненою в умовах сучасного світу. Дослідники не могли припустити можливість, що за наявності поширених у сучасному світі ідей демократії й лібералізму хтось насправді захоче бути громадянином держави, де правитель є довічним, а законами є суворі настанови середньовічної правової думки без найменших послаблень. Однак низка подій, що сталися в останній третині XX століття, примусили науковців змінити свою думку.

З проголошенням у 1979 році Ірану ісламською республікою в сучасному світі з'явився приклад ісламської держави, де довічною вищою офіційною особою країни є релігійний діяч. Утім наголосимо, що іранська держава не є халіфатом. По-перше, це шіїтська держава, яка не претендує на роль загальноісламського державного об'єднання. Нагадаємо, що шіїтів серед мусульман, за різними оцінками, від 10 до 20%. Крім того, в Ірані діє конституція, є вибори, що не відповідає ознакам халіфату.

Ще одним важливим передвісником появи халіфату був створений Талібаном Ісламський емірат Афганістан, що існував з 1996 року до 2001 року, контролюючи більшу частину території Афганістану. Талібан увів на території цього емірату шариат, наприклад, використовуючи відрубання рук як покарання для крадіїв, а також заборонивши жінкам працювати. Це державне утворення послідовно втілювало в життя норми середньовічного ісламського права, однак простежити його еволюцію вченим не довелося, адже через співробітництво з Усамою бен Ладеном цей емірат був ліквідований введенням американських військ після трагічних подій 11 вересня 2001 року.

Зважаючи на вищезазначені тенденції, поява людей, які проголосять відновлення мусульманського халіфату, було справою часу, й у 2014 році така подія сталася. На землях Іраку та Сирії виникло протодержавне утворення, керівник якого (аль-Багдаді) заявив, що він за кров'ю належить до нащадків пророка Мухаммада, та проголосив себе халіфом Ібрагімом.

До цього моменту в дослідженні йшлося про ідею халіфату в його сутнісному та історичному розрізі, далі на підставі викладеної інформації ми переходимо до осмислення найближчих перспектив ідеї халіфату в мусульманському світу.

Насамперед наголосимо, що ідея халіфату відіграватиме суттєву роль і надалі в ісламському світі. Це станеться незалежно від того, яка доля буде в самопроголошеного халіфату «Ісламська держава». Попередня історія розвитку ісламу надає підстави стверджувати, що халіфат є тією формою існування державності, яка притаманна мусульманському світу. З невеличкими перервами халіфат як форма правління існував у мусульманському світі завжди, і немає підстав стверджувати, що ця ідея віджила своє. У нас є такі підстави стверджувати цю тезу. По-перше, інтелектуальна думка мусульманського світу безперервно мала видатних ідеологів, що пропагували халіфат як ідеальну форму правління. По-друге, як показав приклад Ісламської держави Іран, Ісламського емірату Афганістан та Ісламської держави, величезні маси представників мусульманського світу здатні й у сучасних умовах жити в політичних і юридичних умовах середньовіччя. Чимало мешканців мусульманських країн не бачать нічого неприродного в тому, щоб відрубати руки за крадіжки, забороняти жінкам працювати, наділяти людину довічною владою.

Добре відомо, що теорія Ф. Фукуями щодо ліберальної демократії як вінця суспільного розвитку не виправдала себе. Не всі народи прагнуть жити за законами Західного світу. Отже, ідея халіфату не застаріла. Вона має майбутнє в країнах мусульманського світу.

Друге, що ми вважаємо за потрібне сказати стосовно перспектив ідеї халіфату, – це теза, що в сучасному світі ідея халіфату прямо пов'язана з безкінечними кровопролитними війнами. Сучасні прихильники ідеї халіфату – сунітські салафіти. Вони є непримиренними ворогами, по-перше, Західного світу й іудаїзму, по-друге, таких мусульманських течій, як шіїзм, алавізм, по-третє, тих сунітських мазхабів, які не поділяють їхні погляди щодо ісламу, і ця непримиримість буде викликати криваві конфлікти.

Нагадаємо безпосередні обставини виникнення у 2014 році халіфату «Ісламська держава». Політика, яку проводив уряд Аль-Малікі (2006–2014 роки) була спрямована на підтримку в Іраку шіїтів, що не могло не наразитися на незадоволення сунітів. У Сирії теж можна побачити подібне протистояння між алфавітами, що знаходяться при владі, та сунітами. Першими військовими операціями сунітської «Ісламської держави» були дії саме проти шіїтів та алавітів.

Кажучи про войовничий і непримиренний характер сунітських салафітів «Ісламської держави», варто також зазначити, що, на відміну від таких угруповань, як Талібан і Хамас, що спрямовані насамперед на вирішення національних завдань, халіфат «Ісламська держава» має експансіоністські цілі, прагнуть об'єднати мусульман різних народів. Отже, існування халіфату в виконанні салафітів означатиме постійну війну, яку халіфат буде вести майже з усім світом.

Цікавим є питання тактики представників халіфату «Ісламська держава». Незважаючи на те що їхні сили є незначними в кількісному відношенні, вони отримують вражаючі перемоги. Експерти так описують їхню тактику: вони «привносять хаос на різні території в арабському світі», прагнуть зруйнувати систему державного управління в країнах-супротивниках, щоб в умовах хаосу та вакууму влади встали біля керма державного управління [5, с. 222]. Такі практики називаються методиками керованого хаосу та дійсно мають чимало прикладів свого успішного застосування в сучасному світі [2, с. 277].

Третя теза – це те, що халіфат «Ісламська держава», якщо не змінить свою політику, буде знищений. З одного боку, поки зусилля Ісламської держави спрямовані проти сирійських алавітів, цей халіфат може становити певний інтерес для США як фактору, що послаблює невигідні цій державі політичні режими регіону. Однак, з іншого боку, халіфат «Ісламська держава» здійснює потужну терористичну діяльність у Західному світі, що рано чи пізно призведе до повторення ситуації, яка буде аналогічною з випадком Ісламського емірату Афганістан, коли введені війська

Західного світу на чолі з Америкою за лічені дні стерли з мапи світу це химерне утворення.

Як пишуть експерти, халіфат «Ісламська держава» «становить загрозу геополітичному балансу на Близькому Сході і ставить під питання існування практично всіх урядів регіону» [1, с. 8]. Такий стан, безумовно, не може тривати безкінечно. Причину дисбалансу спробують знищити.

Звісно, є фактори, які працюють на міцність новоявленого халіфату. По-перше, територія, на яку намагаються передусім поширити свою владу бойовики Ісламської держави, колись (до англо-французького договору Сайкса-Піко) була єдиним політичним організмом, що зараз поділений на окремі держави. Мешканці цих держав відчують штучність цих намальованих колишньою колоніальною владою кордонів. По-друге, керівництво Ісламської держави становлять люди з непоганою освітою й підготовкою. За даними експертів, це «ісламські радикали з країн Європи», а також колишні офіцери армії С. Хусейна та представники партії БААС [1, с. 9]. Вони не є занадто слабким супротивником. По-третє, за свідченням джерел, влада самопроголошеного халіфату дбає про відновлення соціальної інфраструктури та намагається повернути на свій бік населення захопленої території. Вони мають певні успіхи в тому, щоб переконати підконтрольне населення в тому, що вони є його законною владою.

Коли дослідники прагнуть відповісти на запитання про причини значної підтримки ідей халіфату населенням захоплених територій, зазвичай відповідь звучить так: «Вони пропонують ісламський варіант соціального відродження в умовах системної економічної та соціально-політичної кризи, кризи світських ідеологій у багатьох ісламських країнах» [5, с. 222]. Однак така відповідь ігнорує чимало важливих з погляду релігієзнавства аспектів. Насамперед тут потрібно сказати, що ідея халіфату містить надію повернутися до уявного золотого віку мусульманських народів – часів праведних халіфів, коли мусульмани побудували свій власний державний проект і заявили про себе всьому світові.

Звісно, у XXI столітті ідея повернення до устрою Праведного халіфату сьомого століття є утопією. Однак історія різних цивілізацій неодноразово демонструвала, що саме утопічні проекти здатні привертати на свій бік багатомільйонні маси людей, які віддають заради них усі свої сили, а за потреби й життя.

Отже, на підставі зазначеного вище ми дійшли таких висновків. По-перше, ідея халіфату буде відігравати суттєву роль і надалі в ісламському світі. Це станеться незалежно від того, яка доля спіткає самопроголошений халіфат «Ісламська держава». По-друге, в сучасному світі ідея халіфату прямо пов'язана з безкінечними кровопролитними війнами, що значною мірою пов'язано з релігійними переконаннями сунітських салафітів, які є головними провідниками цієї ідеї у XXI столітті. По-третє, проголошений у 2014 році халіфат «Ісламська держава», якщо не змінить свою деструктивну та експансіоністську політику, буде знищений, що, однак, не поставить хрест на самій ідеї халіфату й буде лише одним з етапів історії ісламу.

Література

1. Добров Д. ИГИЛ превращается в «халифат». Ислам в современном мире. 2014. № 3. С. 8–10.
2. Кулик А.В. Философские основания идеи управления хаосом. Гілея: науковий вісник. 2014. № 5. С. 274–278.
3. Мартыненко А.В. Основные тенденции развития интеллектуальной культуры ислама в Новое и Новейшее время. Genesis: исторические исследования. 2012. № 1. С. 168–211.
4. Сюкияйнен Л.Р. Современная исламская правовая мысль о халифате и гражданском государстве с исламской ориентацией. Северокавказский юридический вестник. 2016. № 2. С. 7–19.

5. Федорченко А.В. Исламское государство: истоки, современное состояние, перспективы. Вестник МГИМО. 2015. № 1 (40). С. 221–225.

6. Шарapo A.B. Исламское государство халифат: теологические каноны прошлого в контексте современных ближневосточных событий. Труды факультета международных отношений БГУ: научный сборник. 2015. Вып. 6. С. 67–74.

7. Arnold T.W. The caliphate. Routledge, 2016.

8. Hashim A.S. The Caliphate at War: Ideology, War Fighting and State Formation. Middle East Policy. 2016. T. 23. № 1. С. 42–58.

9. Hawting G.R. The first dynasty of Islam: the Umayyad caliphate AD 661–750. Routledge, 2002.

10. Kennedy H. The early Abbasid Caliphate: a political history. Routledge, 2016.

11. Madelung W. The Succession to Muhammad: A Study of the Early Caliphate. Cambridge University Press, 1998.

12. Marsili M. The Islamic State: A Clash within the Muslim Civilization for the New Caliphate. Studies in Conflict & Terrorism. MLA, 2016.

13. Rajan V.G. Women, Violence, and the Islamic State: Resurrecting the Caliphate through Femicide in Iraq and Syria. Violence and Gender in the Globalized World: The Intimate and the Extimate. 2016. С. 45.

14. Webb P. Identity and social formation in the early Caliphate. MLA, 2017.

Анотація

Несправа М. В. Перспективи ідеї халіфату в мусульманському світі: релігієзнавчий аспект. – Стаття.

У статті здійснена спроба виявити перспективи наявності в мусульманському світі ідеї халіфату. За допомогою таких методів, як аналіз і феноменологія, зроблені такі висновки. По-перше, ідея халіфату буде відігравати суттєву роль і надалі в ісламському світі. Це станеться незалежно від того, яка доля спіткає самопроголошений халіфат «Ісламська держава». Адже ідея халіфату є притаманною для ісламу та не стала архаїзмом у рамках цієї релігії. По-друге, в сучасному світі втілення в життя ідеї халіфату прямо пов'язано з тривалими кровопролитними війнами. Причини цього феномена значною мірою пов'язані з релігійними переконаннями сунітських салафітів, які є головними провідниками ідеї халіфату у XXI столітті. По-третє, проголошений у 2014 році халіфат «Ісламська держава», якщо кардинально не змінить свою деструктивну та експансіоністську політику, буде знищений, що, однак, не поставить хрест на самій ідеї халіфату й буде лише одним з етапів історії ісламу.

Ключові слова: іслам, халіфат, релігієзнавство, Ісламська держава, релігія.

Аннотация

Несправа Н. В. Перспективы идеи халифата в мусульманском мире: религиоведческий аспект. – Статья.

В статье предпринята попытка выявить перспективы наличия в мусульманском мире идеи халифата. С помощью таких методов, как анализ и феноменология, сделаны следующие выводы. Во-первых, идея халифата и в дальнейшем будет играть существенную роль в исламском мире. Это произойдет независимо от того, какая судьба будет у самопровозглашенного халифата «Исламское государство». Ведь идея халифата является присущей для ислама и не стала архаизмом в рамках этой религии. Во-вторых, в современном мире воплощение в жизнь идеи халифата непосредственно связано с длительными кровопролитными войнами. Причины этого феномена в значительной степени коренятся в религиозных убеждениях суннитских салафитов, которые в XXI веке являются главными проводниками идеи халифата. В-третьих, провозглашенный в 2014 году халифат «Исламское государство» в том случае, если кардинально не изменит свою деструктивную и экспансионистскую политику, будет уничтожен, что, однако, не поставит крест на самой идее халифата и будет лишь одним из этапов истории ислама.

Ключевые слова: ислам, халифат, религиоведение, Исламское государство, религия.

Summary

Nesprava M. V. Prospects for the Idea of Caliphate in the Muslim World: the Aspect of Religious Studies. – Article.

The study attempts to reveal the prospects of the idea of a caliphate in the Muslim world. Having used analysis and phenomenology, the research found the following results. Firstly, the idea of a caliphate will play a significant role in the Islamic world in the future. It will happen in any variant of the future of the self-proclaimed caliphate “Islamic State”. Because the idea of a caliphate is inherent to Islam and it did not become

an archaism in the framework of this religion. Secondly, in the modern world, the implementation of the idea of a caliphate is linked closely to longstanding bloody wars. The causes of this phenomenon are related to the religious beliefs of the Sunni Salafists, who are the main promoters of the caliphate in the 21st century idea. Thirdly, in case Islamic State caliphate, created in 2014, does not change its destructive and expansionist policies fundamentally, it will be eliminated. An idea of caliphate will survive, though.

Key words: Islam, Caliphate, Religious Studies, Islamic State, Religion.